

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	31
'Aho	Tusite, 31 'Akosi 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &
Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki

Tatafu Moeaki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 31/2021
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Tusite 31 ‘o ‘Aokosi, 2021

Taimi: 2.00 pm

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		NGAAHI LIPOOTI:
	4.1	Lipooti Fika 2/2021 ‘a e Komiti Fili ki he Tali ‘o e Tō Folofolá
	4.2	Fakamatala Fakata‘u ‘a e Potungaue Fefakatau’aki mo e Ngaahi Fakalakalaka Faka’ekonomika 2020 – 2021
	4.3	Fakamatala Fakata‘u ‘a e Komisoni ‘a e Kau Ngāue Fakapule’anga, 2020 – 2021
	4.4	Fakamatala Fakata‘u ‘a e Poate ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō ‘a e Fale Aleá ki he faka’osinga ‘o e ta’u fakapa’anga ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2019
Fika 05		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu.....	6
Fakalongolongo Miniti 1 fakamanatua tō tau <i>Hon. Vuna Fa’otusia</i>	6
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki	7
Me’a ‘Eiki Sea	7
Lipooti Fakata’u Potungāue Fefakatau’aki ki he ta’u fakapa’anga 2020/2021	8
Fakama’ala’ala ki he Fakamatala Fakata’u Potungāue Fefakatau’aki a’u ki Sune 2021	8
Pālōti’i tali Fakamatala Fakata’u Potungāue Fefakatau’aki ki he ta’u fakapa’anga 2020/2021	9
Fakamatala Fakata’u Komisiona Kau Ngāue Fakapule’anga 2020-2021	10
Fakamatala Fakata’u Komisiona Kau Ngāue Fakapule’anga 2020-2021	11
Tokanga ki he mahu’inga ngāue ki he tu’unga ‘i ai e <i>COLA</i>	11
Tali Pule’anga fekau’aki mo e tu’unga ‘i ai ngāue ki he <i>COLA</i>	11
Liliu e founa ngāue ki he <i>COLA</i> ‘o ngāue’aki e <i>PMS</i>	12
Lipooti <i>RA</i> fe’unga pē tu’unga vāhenga kau ngāue fakapule’anga fakahoa ki he ngāue nau fakahoko.....	12
Tokanga ki he ‘asi he lipooti kehekehe pē <i>COLA</i> mei he <i>PMS</i>	12
Toki totongi Sune ta’u 2022 mei he 2 miliona tupu pa’anga me’a’ofa ki he kau ngāue fakapule’anga.....	13
Kole ke fakakaukaua he Pule’anga tu’unga ‘i ai e <i>COLA</i> koe’uhi mahino uesia vāhenga he tu’unga hikihiki koloa	13
Fakamahino mei he <i>RA</i> ‘osi fe’unga pē vāhenga kau ngāue fakapule’anga fakatatau ki he tu’unga faka’ekonomika	14
Pālōti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u Komisoni Ngāue Fakapule’angá 2020/2021.....	14
Fakamatala Fakata’u Poate Ngaahi Monū’ia Mālōlō Fale Aleá ki he ‘aho 30 Sune 2019	15
Fakama’ala’ala he Fakata’u Poate Ngaahi Monū’ia Mālōlō Fale Aleá ki he faka’osinga Ta’u fakapa’anga ki he ‘aho 30 Sune 2019	15
Tokanga Pule’anga ke ‘atita’i fakamatala pa’anga ki he 2020 mo e 2021	16
Fakama’ala’ala he Lipooti Poate Vāhenga Mālōlō e Fale Alea	16
Pālōti’i ‘o tali Lipooti mei he Poate ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō Fale Alea.....	16
Lipooti fika 2/2021 Komiti Fili ki he Tali Folofola.....	17
Fakama’ala’ala he Lipooti fika 2/2021 Komiti Tali Folofola.....	18

Tohi ‘ave ‘aki Tali e Tō Folofola fika 2/2021	19
Tokanga ke faka’asi he Tali Folofola ngaahi me’a ne ta’efiemālie ki ai Tu’i.....	20
Fakamahino ‘Eiki Sea ko e tohi pē ia ke fakahū ‘aki Tali To Folofola ne	20
tokanga ki ai Tongatapu 9.....	20
Lipooti ki he ngāue ki he Tali Tō Folofola	21
Vakai Komiti ki he Lipooti fika 2/2021 Tali To Folofola	21
Fehu’ia ngāue kuo fai fekau’aki mo e faito’o konatapu	22
Tokanga ki he ‘asi he lipooti ha ola ngāue kuo fakahoko.....	22
Tali Pule’anga fekau’aki	23
Ola he tafa’aki ‘o e ako	23
Kau toe tokolahi ange lesisita he ako tu’uloa he ola ngāue Potungaue Ako	23
Tokanga ke fakakau atu ola he ngāue ki he faito’o konatapu ‘o fakapipiki he Lipooti.....	24
Tokanga ke faka’asi he tali ngaahi me’a na’e ta’efiemalie ki ai Tu’i.....	24
Tui ‘osi fakakakato he ‘uluaki tali tō folofola ngaahi me’a tokanga ki ai Ha’apai 12	27
Ngaahi palakalafi mo e konga he Tali Tō Folofola hā ai ngaahi hoha’a Ha’apai 12	28
Tokanga ke faka’asi tohi tangi he lipooti koe’uhi ko e mahu’inga ola fengaue’aki mo e kakai	29
Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 2/2021 Komiti Tali Folofola & tohi mo e kakano e Lipooti.....	29
Toloi Fanongonongo Fale Alea	30
Kelesi	30

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 31 ‘Akosi 2021

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me’a mai ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou me’a pē ‘i ‘olunga ka u tataki atu e lotu he efiafi ni.

Lotu

(Tataki ‘e he 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>

Taimi: 1410-1415

‘Eiki Sea: Lotu

(kei hoko atu pē lotu ‘Eiki Sea)

<010>

Taimi: 1415-1420

(Hoko atu e lotú.)

<002>

Taimi: 1420-1425

(Kei hoko atu pē ‘a e Lotu ...)

Fakalongongo Miniti 1 fakamanatua tō tau *Hon. Vuna Fa’otusia*

‘Eiki Sea: Hou’eiki kimu’a pea tau hoko atu ki he’etau ‘asenita fika 2 ko e ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, te u kole atu ke mou me’a hake ki ‘olunga ke tau faka’apa’apa’i ‘aki ha miniti ‘e 1, ‘a Sione Vuna Fa’otusia, Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 7, ka ko e Tokoni Palēmia Mālōlō.

(Na’e me’a kotoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki ‘olunga ‘o fakahoko ha faka’apa’apa faka’osi ki he pekia ko e Mēmipa Fale Alea Tongatapu 7, ka ko e Tokoni Palēmia Mālōlō, ko Sione Vuna Fa’otusia ...)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Kole atu ki he kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele, pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, Tusite 31 ‘Akosi, 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafofonga, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Ngaahi Vao’akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ikonomika, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakano, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. Siao si Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma’u Piukala.

Sea kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea: ‘Io.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone ...

<005>

Taimi: 1425-1430

Kalake Tēpile: ...Pilisone, Semisi Kioa Lafu Sika. Sea ko e ngata’anga ē e taliui ...

Poaki

Ko e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘oku poaki mai lolotonga ‘i Ha’apai he ki’i fatongia, kei hoko atu ‘a e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’i pehē ki he poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. ‘A ia ko Veivosa Taka ‘oku poaki mai mo ia ‘oku ‘i he fatongia ‘i Ha’apai mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga kau Nōpele tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai mālō ho’omou laumālie lelei ki he efiāfi ni Hou’eiki.

Ko ‘etau ‘asenita ‘oku taha pē ‘a ia ‘oku hā atu ‘i he fika 4. Ko e ngaahi lipooti ‘oku fiema’u ke fakapapau’i he Fale pea ‘oku ou kole atu pē Hou’eiki ke tau fakalelei’i ‘etau fakahokohoko ngāue ke to’o e fika 4.1 ‘o faka’osi ka tau kamata he ngaahi lipooti ko eni kuo a’u mai fika 4.2 ko e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Fekau’aki mo e Ngaahi Fakalalakala Faka’ekonōmika ki he ta’u 2020 ki he 2021.

Hou'eiki 'oku mahino pē kia au na'e 'i ai e fakatonutonu na'e fakahū mai mei he potungāue ko eni 'osi tufa atu pē peesi 'e 1 ke fetongi'aki 'a e peesi 11 mou me'a ki ai, te u kole ki he Kalake ke ne lau mai 'a e tohi 'oku fakahū mai'aki 'a e lipooti ko eni.

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa kakato 'o e Fale kae 'atā ke fakahoko hono lau 'a e ngaahi tohi ngāue he Fale Alea.

Lipooti Fakata'u Potungāue Fefakatau'aki ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021

'Ulu'itohi pē Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika.

'Aho 26 'Aokosi 2021.

'Eiki Nōpele Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea

'Oku ou lau ko hoku monū ke fakahoko atu 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021 'o fakatautu ki he kupu 51(5) 'o e Konisitūtone 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni

Honorable Tatafu Toma Moeaki
Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonōmika.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala ki he Fakamatala Fakata'u Potungāue Fefakatau'aki a'u ki Sune 2021

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki, tapu ki he 'Eiki Palēmia tapu atu ki he Hou'eiki Nōpele tēpile 'a e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea ko e lipooti eni hono 3 fakata'u 'a e potungāue kuo tēpile'i mai ki he Fale he ta'u ni. 'A ia na'e kakato mai kimu'a 'a e 18/19 pea 'osi tali pē he Fale pea mo e 19/20. Sea ko e lipooti eni 'o a'u mai ki Sune 'o e 2021 pea ko e fanga ki'i to'oto'o me'a lalahi pē Sea ko e tu'unga pē ena 'o e ngaahi pisinisi na'e 'oatu he fakatonutonu fakatonga pāsina 11 'oku lau monū'ia pē 'a

e ngaahi pisinisi he fonua koe'uhí 'oku te'eki ke ...neongo 'oku kei 'i tu'a pē 'a e mahaki fokoutua fakamāmani lahi e Koviti 'i tu'a hotau kau'āfonua ka 'oku kei malava pē 'o ngāue 'a e ngaahi pisinisi 'oku 'alu pē kimu'a ko e laiseni pisinisi fo'ou eni 'e 600 tupu na'e lava ke lesisita 'e he potungāue 'o laka hake he laiseni pisinisi 'e 6000.

Ko e kautaha fo'ou kuo lesisita ko e kautaha 'e 47 'a ia 'oku fakaikiiki atu pē he peesi 11 'Eiki Sea ka ko e tu'u ko ē he 'aho ni 'oku na'e mei kovi ange kapau na'e tō mai 'a e KOVITI ki hotau fonua ka 'oku lava koe'uhí 'oku te'eki 'oku lava he potungāue ke tufa atu e ngaahi...

<007>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... fakaivia ki he ngaahi pisinisi 'o lava ke toe holo ke toe lelei ange ai 'a e fakatupu koloa 'a e ngaahi tafa'aki. Tautautefito eni 'Eiki Sea ki he ngoue, neongo 'oku ki'i lavea e toutai, koe'uhi ko 'enau fakafalala ki he uta atu ki muli he ngaahi fefolau'aki vakapuna. Ka 'oku fetō'aki lelei pē 'a e uta atu ki muli 'etau ngoue, pea pehē pē ki he fakalotofonua Sea.

Pehē mo e fakamālō ko ia ko e ngaahi tokoni kotoa pē 'a e Fale, kuo lava e lao neongo e fakamalumu he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea mo e Pangike Pule ka ko e lao ko ia ki he faingamālie ki he tōnaki ke nō atu pea mo tōnaki tipōsiti mai 'a e ngaahi pa'anga 'a e ngaahi kautaha fakakolo. Ko e tokoni lahi eni ke toe ma'ama'a ange ai 'a e founa nō pa'anga atu ki he ngaahi fa'unga fakakolo Sea.

Sea ko e fakaikiiki pē ena 'a e Lipooti pea ko e kole atu pē 'i ai pē mo e ki'i fakalelei si'i pē 'i he pasina 5. 'I he 'uluaki palakalafi pē he laine 2 ko e peseti ai ko e 2.5 pea pehē pē mo e laine fika 2 faka'osi pē palakalafi tatau, ko e fo'i lea ai ko e tō lalo ka 'oku 'ikai ko e hangē ko 'ene tu'u he faka-Tonga ko ena. Pea 'oku tonu ange 'a e faka-Pilitania 'i he ongo peesi Sea. Pea mo e fokotu'u atu koe'uhi ko e lēkooti eni 'o e vave taha 'a e lipooti 'a e Potungāue Sea, mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'atā pē kapau 'oku ai ha'amou ngaahi fehu'i, ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisitā e lipooti.

Mateni Tapueluelu : Fokotu'u atu Sea.

Pāloti'i tali Fakamatala Fakata'u Potungāue Fefakatau'aki ki he ta'u fakapa'anga 2020/2021

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fakata'u 2020 – 2021 Potungāue Fefakatau'aki & Ngaahi Fakalalakaka Faka'ekonōmika fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki

Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eniko e toko hongofulu mā valu toko 18.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki 'oku tali e lipooti ko eni.

Fakamatala Fakata'u Komisiona Kau Ngāue Fakapule'anga 2020-2021

Kole atu ke tau hoko atu ki he fika 4.3 'etau 'asenita ko e Fakamatala Fakata'u 'a e Komisiona 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga 2020-21. Te u kole atu pē ki he Kalake ke ne lau mai e tohi na'e fakahū mai 'aki e lipooti.

Kalake Tēpile :

'Aho 26 'Akosi, 2021

'Eiki Nōpele Fakafanua

Sea e Fale Alea 'o Tonga

Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa

'Eiki Nōpele Fakafanua,

Fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Ta'u Fakapa'anga 2020/2021 – 'Ofisi 'o e Komisioni Ngāue

Fakapule'anga

'Oku ou fiefia ke fakahū atu 'a e Lipooti Fakata'u ki he Ta'u Fakapa'anga 2020/2021 - 'Ofisi 'o e Komisioni Ngāue Fakapule'anga.

Ko u fakahū atu 'a e Lipooti ni mo e loto hounga'ia 'i he fengaue'aki 'a e kau Komisiona, kau 'Ofisa Pule Ngāue mo e kau Ngāue 'o e 'Ofisi 'o e Komisioni Ngāue Fakapule'anga pea mo e hoa fengāue'aki kotoa pē 'o e Komisioni Ngāue Fakapule'anga.

Faka'apa'apa atu,

.....

Hon Rev Toketā Pohiva Tu'i'onetoa

(*'Eiki Palēmīa 'o Tonga*)

Mālō Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Palēmīa.

Fakamatala Fakata'u Komisiona Kau Ngāue Fakapule'anga 2020-2021

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea tapu mo e kau Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele, pehē ki he kau Fakafofonga e Kakai pea mo e Hou'eiki Minisitā. Tau fakafeta'i kotoa pē he'etau a'u mai ki he 'aho ni mei 'osi hotau, 'a e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e ki'i lipooti ko eni ko e Lipooti ia 'a e Potungāue ko ia ki he kau Ngāue Fakapule'anga - Komisoni kau Ngāue Fakapule'anga 'a ia pea hangē pē foki ki he 2020/2021 ki he ta'u fakapa'anga ko eni na'e toki 'osi ki he 'aho 30 'o Sune. Vave 'aupito hono 'omai 'a e Lipooti ko eni, 'i he ta'u ni, pea 'oku mahalo pē 'oku mea'i 'e he Fale ni ko e...

<008>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Palēmia: ... Komisoni foki 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga ko e ki'i poate ia hangē pē ha ki'i Kapineti pē 'a kinautolu nau tokanga'i e kau ngāue mo e fakamalumu mai pē ki he motu'a ni ke toki fakahoko mai pē 'enau lipooti ki he ki he Feitu'ú na Sea pea 'oku nau tau'atāina pē ki he tokanga'i ko ē kau ngāue 'oku ai pē foki hono lao ki hono ui e kau ngāue, fakangāue'i pea mo hono tokanga'i *discipline* kapau 'oku ai ha me'a ke *discipline* ko hono 'ai e ngaahi *training* pea mo e fakafuofua honau ngaahi vahenga, 'ū me'a kātoa ko ia ke kau kātoa e kau ngāue fakapule'anga ki he kau *civil servant*.

Ko kitautolu pē ko eni mei he kau Fale Alea 'oku tau mavahe pea mo e Hou'eiki Minisitā meia kinautolu. Pea ko e lipooti eni kuo fakahū mai ki he kātoa e ngaahi me'a ko ia ko u lave atu ki ai kuo 'osi fai lelei pē 'e he komisoni 'enau ngāue. Pea ko ia ai 'oku fokotu'u atu Sea ke tau tali e lipooti. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e lipooti eni 'oku fokotu'u mai he 'Eiki Palēmia 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i 'oku 'atā pē. Tongatapu 5?

Losaline Ma'asi: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele pea pehē foki ki hoku kaungā Fakafofongá.

Tokanga ki he mahu'inga ngāue ki he tu'unga 'i ai e COLA

Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia ke fai pē mu'a ha fakama'ala'ala ki ai 'i he peesi 11 fekau'aki ko eni mo e COLA ko 'eku vakai pē 'a'aku ia Sea pē ko e hā e tu'unga ko ē 'oku 'i ai koe'uhí ko u manatu'i 'a e mahu'inga pē foki koe'uhí ke 'i ai ha ngāue fekau'aki mo e tu'unga ko ia 'a e COLA pē ko e *Cost of Living Allowance* he ko u manatu'i mahalo ke, mei a'u pē eni e ta'u 'e valu pē fiha te'eki ai ke fai ha fa'ahinga, ke sio pē ko e hā e tu'unga ko ia 'o e COLA ko ia ko ē 'i he 'i he fonua ni mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e tu'unga 'i ai ngāue ki he COLA

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Seá. Pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga 'Eiki Sea. Ko u fakamālō atu he 'omai e fehu'i ko eni ka ko e, ke fai ha tokanga ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e founa foki ko ē hono tokanga'i e vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'angá na'e fa'a toutou vakai'i faka, 'osi e ta'u 'e nima founa ngāue eni na'e lele mai 'aki ai. Lele mai ko eni Sea 'o a'u ia ki he 2015 na'e liliu leva e founa ngāue ko ia pea na'e fa'a *award* e *COLA* pēseti 'e ua mo e kongá a'u ki he pēseti 'e nima 'i he vaha'a taimi ko ia.

Liliu e founa ngāue ki he *COLA* 'o ngāue'aki e *PMS*

Ko e a'u ki he 2015 Sea na'e liliu leva e founa pea mo e founa ngāue'aki ko ē ki he, ki hono fakamahu'inga'i e vahe ko ē 'a e kau ngāue pea mo hono, pea mo e ngaahi *reward* ko ia 'o fokotu'u ai e founa ngāue 'oku mea'i pē ia he kau ngāue fakapule'anga kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā ko e *PMS*. Pea na'e kamata mai leva ai 'Eiki Sea 'a e ngāue ko ia pea 'oku kei hokohoko mai pē ia 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Ka ko e ta'u kotoa pē Sea na'e fokotu'u ai pea mo e sino tau'atāina 'a e *Remuneration Authority* 'a ia ko e sino ko eni 'oku ne vakai'i tau'atāina 'a e ngaahi lakanga 'i he Pule'anga pea mo e ngaahi vahe 'oku fe'unga mo taau ke 'oange ka nautolu. Pea 'oku toki fokotu'u mai leva ia 'o 'omai ki he Poate 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga pea mei ai ia ki he 'Eiki Palēmia mo e Kapineti 'Eiki Sea.

Lipooti *RA* fe'unga pē tu'unga vāhenga kau ngāue fakapule'anga fakahoa ki he ngāue nau fakahoko

'I he ta'u, 'a ia 'oku fai 'a e *review* ko eni ia 'oku fai he *RA* ia 'i he ta'u kotoa pē 'Eiki Sea kau ai pē mo e ta'u fakapa'anga ko eni. Ko e ola ko ē lipooti ko ē na'e 'omai pea mei he mei he *RA* 'oku nau pehē ko e tu'unga vāhenga ko ē 'o e kau ngāue 'i he 'aho ni 'oku fe'unga pē ia 'o fakatatau ki he ngaahi fatongia ko ē 'oku nau fakahoko. 'Oku 'oange foki e ngaahi me'a'ofa fakata'u ia 'a ia 'oku pēseti 'e 1 mo e kongá, pēseti 'e 3, pēseti 'e 5 'o fakatatau ki he fuafatongia 'a e tokotaha ngāue fakapule'anga kotoa pē. Pea 'oku nau toe hanga foki 'o fakahoa 'Eiki Sea ki he anga ko ē tu'unga 'o e hikihiki ko ē 'a e totongi e koloa pea mo e tu'unga faka'ekonōmika ko ē 'o e fonua 'i he ta'u takitaha.

'A ia ko e fakamā'opo'opo ko ē ki he ta'u patiseti ko eni he 20/21, 21/22 ko e ...

<009>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... lipooti ne 'omai me'i he *RA* 'oku nau fale'i e Pule'angá 'oku kei 'i he tu'unga fe'unga pē 'a e totongi ko ē 'oku 'ange ma'á e kau ngāue pea 'oku 'ikai fiema'u ia ke totongi ha *COLA* mavahe mavahe me'i he pa'anga me'a'ofa 'e toki foaki ange kia nautolu he 'osi e ta'u fakapa'angá fakatatau ki he *assessment* takitaha, mālō 'Eiki Sea 'oku tui pe 'oku tokoni atu e ki'i tali ko eni ki he fehu'i na'e fa'i, mālō.

Tokanga ki he 'asi he lipooti kehekehe pē *COLA* mei he *PMS*

Losaline Ma'asi: Mālō Sea, ko e 'uhinga pē 'eku fehu'í 'a'aku ia hangē kiate au 'oku pehē mai 'e he līpooti ia 'oku kehe pe tu'unga vāhengá pea kehe pē COLA ko e 'uhinga pē ia 'oku fehu'í, mālō.

'Eiki Sea: 'I ai ha me'a he līpooti ko eni 'oku toe tokanga ki ai ha taha?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga

Toki totongi Sune ta'u 2022 mei he 2 miliona tupu pa'anga me'a'ofa ki he kau ngāue fakapule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i tānaki atu pē, tapu pe mo e Sea pea mo e Falé ko e lahi ko ē pa'anga ko ē 'oku vahe'i 'e he Pule'angá fakata'ú hangē ko e *budget* ko eni e ta'u ní. 'A ia ko e 21-22 ko e \$2 mo e poini miliona, 'a ia ko e pa'anga me'a'ofa ia ko 'ene a'u ko ē ki Sune ko ē ta'u kaha'ú 'e vakai'i leva ola e fua fatongia kau ngāue fakapule'angá pea 'e toki totongi ia 'o tānaki atu ki he'enua vahé he ta'u kotoa pē 'Eiki Sea. 'A ia ko e ngaahi ta'u ko eni 'e 3 pe 4 kuohilí ko e 'avalisí ia ko e vahe ko ē kau ngāue fakapule'angá 'oku fakalahi'aki e 2 mo e poini miliona he ta'u kotoa pē, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4

Kole ke fakakaukaua he Pule'anga tu'unga 'i ai e COLA koe'uhi mahino uesia vāhenga he tu'unga hikihiki koloa

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Aleá Sea. Tuku mu'a ke fai atu ha fakalavelave ki heni mo ha kole pē mu'a ki he Pule'angá ko hono 'uhingá ko e anga e mahino 'oku ma'u 'e he matu'á ni 'a ia Sea ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisitā mo e fakamālō 'oku 'i ai e pa'anga 'e 2 miliona 'oku tuku makehe ia ki he *PMS* pe ko e *Performance Management System*. 'A ia 'oku meimei ofi eni ia hangē ko ē ko e *increment* he taimi ko ē fakata'ú ko hai 'oku fakahoko lelei hono fatongiá he 'oku 'i ai e poini 'oku 'oange ki ai ke lava 'o hiki hake ai 'a e vāhenga 'o e tokotaha ko iá pe ko e tānaki atu ki ai.

'A ia ko 'emau feinga Sea ke mahino angé *system* ko iá *PMS* hono *reward* ha *performance* 'oku sai pea mo e COLA ko e *Cost of Living Allowance*. Ne 'uhinga ko ē 'emau tokanga ki ai Sea he na'e 'i ai e faikehekehe lahi 'i he tō 'a e mahu'inga ko ē 'etau pa'angá hono fakatauhoa ko eni ko ē ki he pa'anga Nu'usilá. Na'e kau eni ia 'i he poini na'e 'asi meí he Folofola meí he Taloní. 'A ia ko 'ene tō lalo pehē ko ē e mahu'inga 'e tau pa'angá Sea 'oku hiki e mahu'inga ia 'o e ngaahi koloa ki 'olunga pea 'oku ou tui pe 'oku fakamo'oni ki ai 'a e kau ngāue fakapule'angá..Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fai 'a e kole Sea na'a lava ke fakakaukaua eni ia 'o 'ikai ko ha 'uhinga ia ko ha fakahōhō loto.

Ka ko e anga ia 'emau ongo'i Sea ko e mahu'inga ko ē 'o e vahenga na'e ma'u 'i he mahu'inga 'o e pa'angá 'i he kuohili 'o fakatauhoa mai ki he 'ahó ni mo e hikihiki e totongi koloá, 'oku 'i ai 'e mau ongo'i 'oku totonu ke fakakaukaua 'a e COLA Sea. Pea kapau pe 'oku 'ikai ha pa'anga ki ai 'oku totonu pe ke lava 'o fakakaukau'i 'o fakatatau ki hono fakatonuhia'i 'o

fakatatau Sea ki he hikihihi ko ē ‘a e koloa. He ko e ‘uhinga ia ko e *Cost of Living Allowance*, pea ‘oku mau ‘oatu pe ‘a e tautapa ko ia ki he pule’angá ‘i he vaha’a taimi ko eni hangē kia au ko e ta’ú ni ‘i he anga ko eni interval na’e totonu ke fakakaukaua aí. He ‘oku kehekehe pe *PMS* ia meí he *COLA* Sea, pea ‘oku ou tui pe au ‘e fakamo’oni ‘a e kau ngāue fakapule’angá mo e Hou’eiki pe ia ‘o e Falé ke matū’aki hikihihi ko ia ‘a e totongi ‘o e koloa mo ‘ene uesia ‘i he vāhenga ‘o e kakaí. Ko e ki’i tautapa pē ia Sea, mālō e ma’u faingamālié.

Fakamahino mei he RA ‘osi fe’unga pē vāhenga kau ngāue fakapule’anga fakatatau ki he tu’unga faka’ekonomika

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tapu moe Hou’eiki mēmipa e Falé, fakamālō atu pe ki he Fakafofonga fika 4 he *raise* mai e me’a ko iá pea ‘oku mahino ‘aupito pē. ‘Oku ‘ikai foki ko e pehé ni ia ko e kau ngāue fakapule’angá pē ‘oku uesiá. ‘Oku uesia ‘a e tokotaha Tonga kotoa pē ‘I he tu’unga holoholo ko ia ‘o e mahu’inga ‘o e pa’angá. Pea ko e ma’u mafai foki e vāhengá ko kinautolu ‘a e fo’i sino ‘oku nau hanga ko ia ‘o fokotu’utu’u mai ‘a e hiki ‘o e vāhengá. Pea ko ē kuo ‘osi fakahoko māhina mai pe ‘e he fo’i sētesí na’e ‘ikai foki ke fokotu’u pe ma’u mafai ...

<010>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Palēmia: ... ha *COLA* ‘i he ta’u ni. ‘Oku ‘uhingá ‘oku lahi pē ‘a hono ‘ū ‘uhingá ‘ona neongo ‘etau ongo’i ko ia kuo holo ‘a e, ‘a e pa’angá hono mahu’ingá. Na’e ‘osi fai pē ‘a e fakatalanoa ki he Kōvana ‘a e Pangikē pe ko e hā ha founa ‘e toe ala fai na’a lava ke tau hanga ‘o toe *revalue* ‘etau pa’angá ka na’e pehé pē ‘e he Kōvaná ‘oku ‘ikai ke, ko ha founa fakapotopoto ia ‘i he taimi ni. Pea ko ia ai te tau ki’i *suffer* kotoa pē ‘i he fo’i kongá ko iá ‘i he taimi ni kae ‘oleva ke tau ma’u ha founa ange ‘e taha ke toe fakalelei’i ai ‘etau tu’unga ‘etau tu’unga vāhengá ‘i he anga ko ia ‘etau fononga atu ki he kaha’ú. Ka ‘oku ‘ikai ko e pehé ni ia kuo fai ha ta’etokanga ki he kau ngāue fakapule’angá.

Ko e mo’oni ‘aupito kuo ‘osi fulihi ‘etau founa ngāue ‘oku ‘ikai ke toe fai e *increments* ‘oku fai ‘aki pē ‘a e *performance* e *award* ‘oku ‘ai he ta’ú pea na’e fakakaukau ko ia ‘a e Ma’u Mafai ki he Vāhengá ‘oku fe’unga pe ia ‘i he anga ‘etau tu’unga faka’ekonōmika ko ia ‘i he ‘aho ní Sea. Pea ko ia pē ki’i toe ki’i fakamatala ‘oku ou fakahoko atu he tu’unga ko iá. Mālō ‘aupito Sea. Fokotu’u atu.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u Komisoni Ngāue Fakapule’angá 2020/2021

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lipooti mei he Komisoni Ngāue Fakapule’angá, Lipooti Fakata’u 2020 ki he 2021 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu pea mo e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki. Sea ‘oku loto ki ai e toko 17. (*Na’e ui tu’o 2 Minisita Fefakatau’aki*)

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ‘a e lipooti ko ení fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Tau hoko atu leva ki he Fakamatala Fakata’u ‘a e Poate ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō ‘a e Fale Aleá ki he faka’osinga ‘o e Ta’u Fakapa’anga ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2019. Kole atu ki he kalaké ke ne lau mai e tohi fakahū mai ‘aki e lipootí.

Fakamatala Fakata’u Poate Ngaahi Monū’ia Mālōlō Fale Aleá ki he ‘aho 30 Sune 2019

Kalake Tēpile:

‘Aho 30 Sune 2019

Hou’eiki Mēmipa
Fale Alea ‘o Tonga

Nuku’alofa

Hou’eiki Mēmipa,

Fakatatau ki he kupu 15(1) (2) (3) ‘o e Lao ki he Palani Sino’i Pa’anga ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō ‘a e Fale Aleá 2004.

‘Oku ou ongo’i langilangi’ia ke u fakafongga’i ‘a e poaté ‘a hono fakahoko atu ‘a e Fakamatala Fakata’u hono 14 ‘a e Poaté fakataha mo e fakamatala pa’anga kuo ‘osi ‘atita’i ki he ta’u ngata he ‘aho 30 Sune 2019.

Faka’apa’apa atu,

.....
Lord Fakafanua

‘Eiki Sea

Poate ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō ‘a e Fale Alea

Mālō ‘Eiki Sea.

Fakama’ala’ala he Fakata’u Poate Ngaahi Monū’ia Mālōlō Fale Aleá ki he faka’osinga Ta’u fakapa’anga ki he ‘aho 30 Sune 2019

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko e lipooti ko ení na’e tali he ‘e poaté ke fakahū mai ki Fale ni koe’uhí kuo fakakakato ‘a e fatongia e poaté fakatatau ki he laó. Mou me’a hifō pē ki he peesi fika 6 ko e Lipooti eni mei he ‘Atita Senialé ‘a ia na’a ne hanga ‘o fakakakato ‘a e, hono ‘atita’i e lipooti ko eni Hou’eiki. Pea mo e ngaahi fakamatala fakapa’anga ‘oku kamata ‘i he peesi fika 8 hangē pē ko e founa angamaheni.

Hou’eiki ko e lipooti foki ‘etau me’a fakapa’anga mei he Poate Sino Pa’anga Mālōlō ‘a e Fale Aleá fakahū mai ia ‘i he ta’u fakapa’anga hokó, ‘a ia na’e fakakakato ‘a e lipooti ko ení ‘i he ta’u kuo’osí, lava hono ‘atita’i pea fakahū mai.

Ko e lipooti ko ē ki he 2020/21 ‘e toki fakakakato e ngāue ki aí mo hono ‘atita’í he to’u Fale Alea hokó. ‘A ia ko e lipooti fakamuimuitaha eni ‘oku fakahū mai mei he poaté. Hou’eiki kapau ‘oku ‘i ai ha’amou ngaahi fehu’i pea mou me’a mai. ‘Oku ou fokotu’u atu e lipootí ke tali he Falé.

‘Eiki Minisitā Pa’anga ...

<002>

Taimi: 1450-1455

Tokanga Pule’anga ke ‘atita’i fakamatala pa’anga ki he 2020 mo e 2021

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea. Fakamālō atu ki he Sea pea mo e Talāsiti hono fakakakato mai ‘a e fatongia ko eni ‘oku fiema’u ‘e he lao, ‘i ai pē tokanga Sea ko e 2019 eni, kei tōmui ‘a e 20, pea mo e 21 he ko e ‘uhinga he ko e fili foki ‘oku fai ‘i Novema ni pē.

‘A ia ‘oku ‘i ai pē faka’amu ‘a e motu’a ni ke fakavavevave ‘ū ngāue ko ia at least ke fakakakato ho’omou ngāue faka’atita ki ai, he ko e ‘uhinga ko ‘ene tāpuni pē Fale ‘oku ‘atā foki ke vahe atu ‘a e sēniti ko eni ki he kau Mēmipa. Mālō ‘Eiki Sea.

Fakama’ala’ala he Lipooti Poate Vāhenga Mālōlō e Fale Alea

‘Eiki Sea: Ko ia, ko e fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Ko e fakamatala ki he’etau ngāue 19/20 ‘oku ‘osi maau hono ‘atita’i, ko e toe pē ke vakai ‘e he Poate ha’anau fakataha ke toki fakahū mai.

‘A ia ko e me’a ko ē ‘oku ke fiema’u ‘Eiki Minisitā ‘e lava pē ‘o fakakakato ki he’etau fakataha hoko.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia ‘Eiki Sea, mālō he ko e ‘uhinga ‘oku fiema’u pē ke lava kakato mo e 21, ‘a ia ‘oku ‘osi foki ia ki Sune ko eni ‘o e ta’u ni, ko e ‘uhinga he ‘e tāpuni pē ko ē ‘a e Fale ‘e ‘atā foki ke vahe ‘a e sēniti ke fakapapau’i pē ‘oku maau ‘a e lēkooti pea tonu mo e vahevahe na’a hanu ha Mēmipa ia, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā Pa’anga, fakatokanga’i pē ‘i he lipooti ki he ngāue ‘a e komiti ‘a e Poate ko eni.

Pāloti’i ‘o tali Līpooti mei he Poate ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō Fale Alea

Kole atu ki he kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Līpooti mei he Poate ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga,

‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Saia Ma’u Piukala, Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu mā fitu (17).

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali’ a e lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko e ‘asenita faka’osi ‘etau ngāue Hou’eiki, fika 4.1 ko e Lipooti fika 2/2021 Komiti Fili ki he Tali ‘o e Tō Folofola. Te u kole ki he kalake ke fakapapau’i ‘oku o tamate’i ‘a e letiō, hangē pē ko e founga ngāue angamaheni Hou’eiki ‘oku tau, ko ‘etau feme’a’aki pē ki ha Tali Folofola, fiema’u ke fakalotofale pē kae toki ‘atā atu hili hono fakahoko ‘a e ngāue ko ia ki He’ene ‘Afio.

Kole atu ki he kalake ke lau mai ‘a e lipooti ‘oku fakahū mai mei he Komiti Fili ‘a e Fale Alea kihe Tali Tō Folofola, ko e Lipooti fika 2 eni ‘o e 2021.

Lipooti fika 2/2021 Komiti Fili ki he Tali Folofola

Kalake Tēpile: (Lau ‘a e Līpooti fika 2/2021)

Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali Tō Folofola

‘Aho 31 ‘o ‘Akosi, 2021

Lord Fakafanua,

‘Eiki Sea,

Fale Alea ‘o Tonga.

‘Eiki Sea,

Lipooti Fika 2/2021 – Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali Tō Folofola:

‘Oku ou fakahoko atu ki he Feitu’u na Līpooti fika 2/2021 Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali Tō Folofola, ‘a ia na’e fokotu’u ‘e he Feitu’u na ‘o fakatatau ki he kupu 9 ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ‘o fakafatongia ‘aki hono fatu ‘a e tali fika 2 ki he Tō Folofola Huufi ‘o e Fale Alea ‘e He’ene ‘Afio ‘i he ‘aho 6 ‘o Me, 2021.

Kuo maau ‘a e ngāue ‘a e komiti pea ‘oku ou fakahū atu ia ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Faka’apa’apa atu,

Lord Tu’ivakanō, (*Fakamo’oni*)

Sea Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali Tō Folofola.

<005>

Taimi: 1455-1500

Kalake Tēpile: ...Tō Folofola.

'Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Sea e Komiti Tali Folofola 'Eiki Nōpele Tongatapu 1.

Fakama'ala'ala he Lipooti fika 2/2021 Komiti Tali Folofola

Lord Tu'ivakanō: Tapu ki he 'afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga, tapu atu ki he Hau 'o e 'Otu Tonga Tama ko Kingi Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini mo hona Fale. Fakatapu atu ki he Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Kapineti, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakai.

Sea 'oku fakamālō atu 'aupito ki he Feitu'u na koe'uhí kae fakahoko atu 'a e fatongia 'a e Komiti Tali Folofola 'o hangē pē ko ia kuo fakahoko atu 'e he Kalake. Ko e tali hono ua eni 'o e 'a e ngāue kuo fai he Fale Alea 'o fakatatau pea mo e palakalafi 2 'o e Tali Folofola 'uluaki.

Na'a tau fakahoko pē 'e toki 'atu mei he Falé 'a e ngāue kuo lava hili 'a e to'u Fale Alea 'oku tau 'i ai. Pea ko ia Sea kuo kakato 'a e ngāue na'e tuku mai ki he kau ngāue 'a e Fale Alea ki he Kalake mo kinautolu pē mo e Fale Alea 'a e ngaahi Lao mo e ngaahi Tu'utu'uni kuo paasi mei he Fale 'o makatu'unga 'i he ngaahi Tō Folofola mo e ngaahi kaveinga mamafa kuo tuku mai ke fai ki ai 'a e ngāue 'a e Fale Alea pea pehē ki he Pule'anga, kapau pē te mou me'a hifo ki he lipooti kuo tufa atu kia kimoutolu, na'e 'i ai e fo'i kaveinga 'e 15 na'e tuku mai 'i he Tō Folofola 'a e Tama Tu'i ke fai ha tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Fale Alea. Pea na'e fai 'a e Komiti Tali Folofola pea na'a nau hanga 'o fakamā'opo'opo ki he fo'i kaveinga 'e 5 'a ia 'oku hā atu pē ia 'i he Tali Folofola ko eni.

'A ia ko e 'uluaki ko e mo'ui mo e mo'uilelei, ko e ua ko e ako, tolu ko e pole fakalilifu 'o e faito'o konatapu, fā pule lelei, nima tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua, pea ko ia 'oku ...ko e ngāue ia na'e fai pea 'oku ou tui na'a mou me'a'i kotoa pē tau toki paasi pē 'a e ngaahi Lao fekau'aki pea mo e Faito'o Konatapu ko e me'a pē 'e taha Sea 'o hangē ko eni ko e lipooti mei he Leipa ko u tui pē na'a...he 'oku ou tui pē Sea kuo 'osi na'e fakahoko mai pē he Feitu'u na 'oku pau ke fai 'a e fakataufolofola ki he 'Ene 'Afio 'apongipongi ka ko u 'ilo ka kuo paasi foki eni mei he Fale Alea 'i he 'aho ko eni 'a e Lipooti 'a e Leipa 'oku 'i ai pē 'osi fakatokanga'i pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a na'a lava ke hū atu he ko e ngāue ia lolotonga 'a e Fale Alea ko 'eni pea ko ia he ko e taha foki e ngaahi me'a na'e fai 'a e mokoi ki ai hono Finangalo ke vakai e tu'unga ke hakeaki'i ai e tu'unga faka'akonōmia 'o e fonua pea mo e tu'unga fakapa'anga ko ia hangē pē ko eni na'e toki fakahoko mai 'a e ngaahi tō lalo mo e ngaahi ngāue. Kaikehe Sea ko e tuku atu pē ia mahalo na'a toki fai pē 'e lava pē 'e he kau ngāue *secretariat* ke fai ha ngāue ki ai pea toki fakahū atu.

Ko e me'a pē taha Sea ko e *covering letter* pē ko e tohi ko eni 'a e ... ke 'ave ki he 'Ene 'Afio mahalo pē na'e 'ikai ke ...na'e tonu pē ke kau ki heni koe'uhí ke ...

<007>

Taimi: 1500-1505

Lord Tu'ivakanō : ..'ikai ke u fakatokanga'i kae mahalo. 'Oo kapau pē te mou me'a mai ki he *screen* ko eni 'i mu'a 'oku 'asi atu pē ai. Kapau 'e toe 'i ai ha fa'ahinga tānaki 'a e kau Fakafofonga pea mo e Hou'eiki Kapineti, ko ena te mou me'a atu pē ki he tohi, 'oku fakahoko kakato atu pē, pea kuo lava e fatongia pea 'oku tuku atu pē kia kimoutolu kapau 'e toe 'i ai ha

ngaahi t̄anaki ko e me'a ia 'amoutolu, Ka 'oku ou fakamālō atu Sea mahalo ko e me'a pē ia. Mālō. Fokotu'u atu.

'Eiki Sea : Fakamālō atu 'Eiki Nōpele Tongatapu, te u kole atu pē ki he Kalake ke ne lau mai e tohi ko eni ke me'a ki ai e Hou'eiki ki ha ngaahi me'a 'oku nau fie t̄anaki ki ai.

Kalake Tēpile :

'Ofisi 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea fakamolemole pē ki he Feitu'ú na.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko 'etau ngāue he taimi ni 'oku mo'ui pē 'a 'etau tekinolosia ko eni? Ko 'eku 'ai pē ki he Feitu'ú na he 'oku tau lolotonga fakakau 'etau ...

'Eiki Sea : Na'e 'osi fakapapau'i 'e he Kalake kuo t̄amate'i.

'Eiki Minisitā Ngoue : Mālō.

'Eiki Sea : Hoko atu Kalake.

Tohi 'ave 'aki Tali e Tō Folofola fika 2/2021

Kalake Tēpile :

'Ofisi 'o e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea,

'Aho Pulelulu 1 'o Sepitema, 2021

Kingi Tupou VI
Ko e Tu'i 'o e 'Otu Tonga
Palasi Fakatu'i
Nuku'alofa.

'E Ho'o 'Afio,
Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi 'i He'ene fakalakoifua lelei 'a e 'Afiona ko e Tu'i 'o Tonga. Fakatulou atu he talamalu ho fonua kae fakakakato 'a e fatongia talu mei tuai 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Kuo tofa mai 'e he 'Afiona ha halafononga fo'ou, pea kuo mau tulitulifua ai ke fakahoko ha ngāue ke hōhōa tatau mo e koloa ne Tō mei he Taloni, 'i hono Huufi 'o e Fale Alea 'o Tonga 'i he 'aho 6 'o Mē, 2021.

'I hono fakamonū homau koloa ki he To'u Fale Alea ko eni, 'oku mau 'oatu ai heni ha fakamatala ki he ngaahi ngāue na'e fakahoko 'o fakapatonu ki he ngaahi makatu'unga na'e toka ki ai ho Finangalo.

'Oku kau ki heni 'a e Mo'ui, mo e Mo'ui lelei, Ako, Pole Fakalilifu 'o e Faito'o Konatapu, Pule Lelei, pea mo e Tu'unga Faka'ekonōmika 'o e fonua. 'Oku mau koloa'ia 'i he kei mokoi ho finangalo ke ta'imālie Ho kakai 'i hono ngāue'i 'o e ngaahi Mafai Pule 'o e Pule'anga 'o Tonga.

Ki he Tu'unga Mātu'a mo e Finemātu'a Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, na'e tō mamafa kiate kimautolu 'a e ngaahi fekau mei he Taloni, ko e enginaki 'a ia 'oku tohi pē 'i he Lao Pule Ho fonua. Ke Tauhi Ma'oni'oni, mo Haohaoa 'a e Konisitūtone, Faitotonu 'a e Lakanga mo e Ngāue 'a e Fale Alea, pea ke ngāue 'a e Pule'anga 'i loto 'i hono mafai ke lelei ki he Tu'i mo hono kakai.

Mau talamonū atu ki Ho'o 'Afió mo ho Falé mo e fakatauange ke monimonūmonitonu ai pē 'a Ho'o Pule pea kei tu'utai e Pule 'a Ha'a Moheofo, ki Tonga Monū'ia mo hono Kakai. Ko 'emau lotu ia, ke taumalingi mai ha ngaahi tapuaki 'a Sihova, ki he 'Afiona 'o lauikuonga.

I he loto faka'apa'apa mo'oni

.....
Lord Fakafanua
(Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga)

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Ko e tohi ena Hou'eiki kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fokotu'u mo ha fakalelei'i. Tongatapu 9.

Tokanga ke faka'asi he Tali Folofola ngaahi me'a ne ta'efiemālie ki ai Tu'i

Penisimani Fifita : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi, fakakoloa kuo fai ma'a e Fale Alea 'o Tonga. Laumālie lelei e Feitu'ú na kae 'uma'ā e Hou'eiki, pea ta'u a'u mai ki he 'aho faka'osi ko eni, kei tu'ulahoko ai pē 'Ene 'ofa....

<008>

Taimi: 1505-1510

Penisimani Fifita: ... mo 'ene tauhi 'oku fai ma'a Tupou mo hono Fale pea pehē ki he fonuá.

Fakamālō atu Sea 'i he fakakoloa 'oku fai mai 'aki e Fale 'i he failotu pea mo e akonaki, fakakoloa lahi kiate kimautolu. Fakamālō ki he Sea 'o e Komiti kae 'uma'ā e komiti 'i hono fa'u e folofola. 'E Sea, na'a ku 'amanaki au ko 'etau tali folofola te tau fakahoko atu ki he Tu'i ko 'etau me'a ē na'e fai hangē ko e ngaahi kaveinga ko eni 'e nima kuo 'omí ki he mo'ui, ko e hā 'etau me'a na'e fai ki he mo'u? Ko e hā 'etau me'a na'e fai ki he Pule Lelei? Ko e hā 'etau me'a na'e fai ki he 'ekonōmika? 'Amanaki au te tau fakahoko atu kia Tupou ...

Fakamahino 'Eiki Sea ko e tohi pē ia ke fakahū 'aki Tali To Folofola ne

tokanga ki ai Tongatapu 9

'Eiki Sea: Ko ia kātaki pē Tongatapu 9 ka u fakanounou atu pē. Ko e tohi ko ē na'e tōki 'osi hono laú ko e tohi ia 'oku fakahū 'aki 'etau lipooti 'a ia ko e kotoa ia e 'ū me'a ko eni 'oku ke me'a mai ki ai 'oku kakato ia he lipooti kapau 'oku mou loto lelei ki he tohi ke tali ia ka tau hoko atu ki he kakano ko ē lipooti 'oku tali ai e 'ū me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai.

Penisimani Fifita: Lelei 'aupito Sea faka'ofa kapau ko ia mālō 'aupito. Mālō e ngāue.

'Eiki Sea: Hou'eiki kapau 'oku lelei pē tohi tau hoko atu ki he lipooti ka 'oku ai ha ngaahi liliu 'oku fiema'u ki he lipooti pea mou me'a mai ki ai.

Lipooti ki he ngāue ki he Tali Tō Folofola

Lord Tu'ivakanō: Sea tapu mo e Feitu'u na pea tapu pē mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Ki he Hou'eiki Mēmipa ko e hangē pē ko ia na'e me'a ki ai 'a e Seá 'oku kakato 'a e me'a kotoa pē ia 'i he lipooti 'o tau fakatāta pē na'e 'i ai foki 'a 'ene folofola 'o fekau'aki pea mo e ngaahi lipooti fakata'u pea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a ia he lipooti fakata'u kuo 'omai pē ngaahi me'a tuku atu e 19, 18/19 'a ia ko 'etau fakaofofi mai pē ki he 19, ki he 20/21, 19/20 'a e ngaahi me'a mahu'inga pea 'oku fakahoko pē ia ki he, 'i he lipooti mo e ngaahi me'a tau fakatāta ko e mo'uí, na'e tōki a'u mai ko e 'ū fika 'a e, na'e huhu mo e ngaahi ngāue 'o a'u mai ki 'aneafi pea 'oku kakato kātoa e 'ū fika ko ia mo e ngaahi *information* ko ia ke 'ave pē ke ne 'afio'i 'a e ngaahi me'a ko ia pehē pē ki he akó ko e 'ū *information* kotoa pē na'e a'u mai pē ki 'aneafi pea ko e hangē ko ena 'oku fai e kole hangē ko e ki'i, 'a e me'a ko ē na'e 'asi hake he Leipa kapau pē na'a lava ke tōki fakahoko e me'a ko ia he 'uhī ko e toe lipooti ē kuo 'osi 'omai.

Ko e, ko ia 'oku tau 'osi kakato pē pea 'oku ou fakamālō pē au ki he ngaahi ngāue kuo mou lava. Ko e ngaahi ngāue ko eni ki he faito'o konatapu ko e ngaahi lao ko eni na'a tau hanga 'o paasi mo e ngaahi tu'utu'uni ko e ngāue ia kuo mou lava. Pea ko ia 'oku ki'i fakahoha'a pē ia Sea mālō.

Vakai Komiti ki he Lipooti fika 2/2021 Tali To Folofola

'Eiki Sea: 'Io ko u kole atu pē ki he Kalake ke kātaki 'ohake e talamu'aki ke me'a ki ai e Hou'eiki Fakafofonga. 'A ia ko e 'uluaki peesi eni he'etau lipooti hili pē tohi ko ia na'a mou me'a ki ai pea 'oku fakikiiki he tēpile ko eni 'a e ngaahi ngāue ko ē na'e fakahoko he Fale Alea kamata pē ngaahi laó, ngaahi tu'utu'uni 'o a'u ki he ngaahi fokotu'u, Tohi Tangi, Lipooti 'A'ahi, kātoa ia 'i he tēpile ko ē.

Tau hoko atu ki he peesi hoko Kalake. 'A ia na'e fai pē feinga ke faka'ofa 'a e lipooti lanu kehekehe e ngaahi tēpile mo e ngaahi *graph* ke mahino ngofua pē e ngāue ko eni na'e fakahoko he Falé he 2021 'a ia ko e lao 'e 22, ngaahi tu'utu'uni 'e 13, fakamatala fakata'u 'e 31, ngaahi Lipooti 'a e Komiti 'a e Tu'uma'u 'a e Fale Alea 'e 34, ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka- Fale Alea 'e 17. 'A ia na'e to'o konga lalahi pē ke mahino ngofua e ngāue fakalukufua ko eni 'oku fakahoko he Fale.

Ko hono fakaikiiki hoko atu Kalake ki he peesi hoko. Ko e *table of content* 'eni, 'a ia 'oku vahevahe pē 'a e ngaahi tali, 'a e tali ko ē Fale Alea ki he ngaahi kaveinga lalahi na'a ne folofola mai ki ai 'Ene 'Afio 'a ia ko e ngaahi lao na'e fakapaasi fekau'aki pea mo e mo'uí pea lisi hifo leva ia ...

Taimi: 1510-1515

‘Eiki Sea: ...ngaahi tu’utu’uni ‘a ia ‘oku fekau’aki katoa eni mo e mo’ui, ‘oku fakafehoanaki pe mo ‘ene ngaahi peesi ki he toenga ko ia e lipooti. ‘A ia ko e ngaahi fakaikiki ko eni he kamata ko ē ‘a e ‘ū kaveingá tatau pe meí he mo’ui ki he akó ki he pule leleí ki he pole fakalilifu e faito’o konatapu ‘o a’u pe ki he kongá faka’osi kongá (7) ‘o e ngaahi kaveinga makehé.

Fakahū eni ngaahi lao ko ē *ozone layer* mo e ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*. Ko e ma’u mafai ki he vāhengá pehē foki ki he ngaahi tu’utu’uni e Fale Aleá ‘a ia ‘oku hā pe he peesi 45. Pea ‘oku ou tui mahalo ko e kakato ‘e tau lipooti Hou’eiki ‘oku peesi ‘e 47, mahalo ko e tñaki pe ia ‘oku ou pou pou atu ki ai ki he me’a ko eni Hou’eiki Nōpele ko eni ‘o Tongatapu ki he ‘Eiki Minisitā ko eni na’e toki fakahū mai ‘ene lipooti meí he Fefakatau’aki. Ke ke toki me’a mai ki he Kalaké ‘a e ngaahi *item* mahu’inga ‘oku fiema’u ke to’o mai meí ho lipooti ‘o fakakau ki he kongá ko eni, tu’unga faka’ekonómiká ‘a ia ko e kongá 6 ia e lipooti ko eni ki he’ene ‘afió.

Ka ko e kakato eni lipooti Hou’eiki, kuó u tui pē mahalo kei fakakakato ‘e he Kalaké ngaahi fakalelei pē ki he fōtunga ko ē lipooti ka ko e kongá lahi eni kakano e lipooti kuo fakakakato ki ai ke mou me’a ki ai Hou’eiki. Tongatapu 9.

Fehu’ia ngāue kuo fai fekau’aki mo e faito’o konatapu

Penisimani Fifita: ‘E Sea kātaki ‘oku ou kole pe au ia ki he Kalaké ke ‘ai hake angé me’a ko ē ki he faito’o konatapu. Ko e hā ‘etau ngāue ko ē ‘oku fai ki ai, faito’o konatapu.

‘Eiki Sea: ‘A ia ko e *graph* ko ena ‘oku hā pe he kamata ko ē lipooti ko eni ki he faito’o konatapu, hā e pa’anga ko ē ‘oku vahe he *budget* ko ē ta’u fakapa’anga ko eni pea mo e ngaahi potungāue ko ē ‘oku vahe ki ai e pa’anga ko iá. ‘A ia ko e fakalukufuá ko e \$41.28 miliona pea ko hono vahevahé ‘oku fakapeseti he *graph* ko ē ‘i laló ki he Potungāue Polisi, Taumalu’i ‘ene ‘Afió, Potungāue Pilisoné mo e toenga e ngaahi kupu fekau’aki. Pea ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he ngaahi lao ko ē ne tau paasi kimui ni ka ‘oku ‘i ai mo e lipooti ki he pa’anga ‘oku fakaivi’ia’i meí he Pule’angá fakatatau ki he patiseti.

‘I ai foki mo e fokotu’u meí he fakafofonga meí he Nōpele fika 1 ‘o Ha’apai fekau’aki mo e 5 miliona ko ē na’a tali ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ke fai ki ai ‘aki ha ngāue ‘oku fakahoko

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole

‘Eiki Sea: Tongatapu 1 me’a mai

Tokanga ki he ‘asi he lipooti ha ola ngāue kuo fakahoko

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā Hou’eiki Fale Aleá ko ‘eku fakamālō atu au ia kuo lava ke ‘asi mai kongá lahi ‘a e kakano e lipooti pea ‘oku mahino ‘aupito pē ngaahi lao mo e ngaahi pa’anga ngāue ‘oku fakahoko. ‘Oku ou tokanga pe au ia Sea pe ‘oku ‘i ai ha ola ha ki’i ola fō’i vaha’a taimi ko eni fakatātā’aki eni. Kuo puke ha toko 80 ‘o faka’ilo ‘i he, ko e toko 80 ko ia ko e toko fiha? Ko e ta’u fiha? Ko hai e kau ni’ihi ‘oku nau taki hono tufaki holo e me’a? Ko e fanga ki’i ola pehē ‘oku mahu’inga ke fakakakano. ‘Oku ‘ikai ngata pe he ngaahi lao ka ‘oku ‘i ai e ola ‘oku faka’asi he me’a ko eni, mahu’inga mālie, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mahu’inga foki ke tau fakatokanga’i Hou’eiki e faikehekehe e lipooti e Fale Alea mo e lipooti ko eni me’i he Hou’eiki Minisitā. ‘A ia ko e kakano ‘o e lipooti ko eni ne fakataha’i e ngāue Fale Aleá ‘a ia ko e ngaahi lao ko ē ‘oku fakahū mai pehē foki ki he ngaahi lipooti ‘ū komiti’i pea mo e ‘ū lipooti ne ‘omai me’i he Pule’angá fekau’aki pea mo e ngāue ko íá. ‘A ia ko e me’a ia ‘okú ke tokanga ki ai, kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a ‘oku fie tñaki mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Polisi’i pe ko e ‘Eiki Minisitā ki he Laó, ke fakakau mai he’etau lipooti ka koe ola e ngāue ‘oku fakahoko foki ia ‘e he Pule’angá. Pea ‘oku fakatatau pe ‘a e kakano e lipooti ko eni mo e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai me’i he Hou’eiki Minisitā e Pule’angá.

Tali Pule’anga fekau’aki

‘Eiki Minisitā Polisi’i ‘oku ‘i ai ha’o tali ki he fokotu’u fakakaukau ‘a Tongatapu 1 pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi ola ke fakahā ‘i he’etau lipooti.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai Fakafongā fika 1 ‘o Tongatapu ‘Eiki Sea ...

<010>

Taimi: 1515-1520

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ko e ngāue ko eni ko hono langa’i fo’ou eni ‘o e potungāue ke ‘uhí ke fai ha ngāue ke fekau’aki pea mo e, mo hono fakatu’utāmaki ko ia ‘o e faito’o konatapu ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘i ai pē ngaahi ngāue ka ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ko e ngaahi, ngaahi ngāue fakamatala ko íá ke ‘omai ‘oatu he’etau lipooti. Ko u tui ‘oku maau pē me’a ko eni kae tukuange pē mu’a ‘a e ngāue ‘a e potungāue he ‘oku lahi e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke tukuange atu hangatonu he taimi ni ‘o fekau’aki. Ko u tui ‘oku mou ‘osi mea’i kotoa pē ‘a e anga ko ē ola e ngāue pea mo hono pelepelengesi. Ko u tui ‘oku fe’unga pē he me’a ko eni ‘oku ‘oatu ki he ‘Ene ‘Afió. Mālō.

Ola he tafa’aki ‘o e ako

‘Eiki Sea: Ko u fie fakatātā ‘aki pē lipooti me’i he kongā fika 3 Tongatapu 1 fekau’aki pea mo e akó. Na’e to’o me’i he ngaahi fakamatala me’i he ‘Eiki Minisitā Akó ko e ola lelei he, kole atu ki he kalaké ke ‘ohake e kupu fika, ko ena, fika 44. ‘A ia ko e ako tu’uloá ‘i he vaha’a taimi ko eni na’e hiki hake kau lēsisita ‘i he ako tu’uloá me’i he toko 12 ki he 90. ‘A ia ko e, ko e, ‘a ia pe ko e liunga fiha peseti fiha ia, kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā Akó ke fakama’ala’ala mai ‘a e lipooti ko eni na’a ke tñaki ki he’etau tali. Pea ‘oku ou tui ko e kongā ko eni ‘oku tonu ke to’o makehe ia ‘o *highlight* ‘i he’etau lipooti.

Kau toe tokolahi ange lesisita he ako tu’uloa he ola ngāue Potungāue Ako

‘Eiki Minisitā Ako: Fakamālō atu Sea ma’u faingamālie. Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. ‘Io ko e kongā pe ia ‘a e pehē me’a ‘oku taumu’a ia ‘a e Potungāue Akó kia kinautolu ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau faingamālie ke nau hoko atu e akó ko e ‘uhingá pē ‘oku nau ō atu ‘o ma’u hoa pe ‘oku nau hūfanga he fakatapu fā’ele pe ko ha taha pē na’e *drop out*. Ko e ‘uhingá ke kei ‘i ai pē ha faingamālie ke nau toe foki mai.

‘A ia ko e kau foki ia he taumu’a ko ē ‘a e Potungāue Akó pea ko e, ko e ola lelei eni ke tau sio ‘i hono kamata’i ko eni e ako ko ení. Na’e toko 12 holo hifo ai ka ko ‘ene ‘osi ko eni e fo’i ta’u ‘e 1 kuo hiki hake eni ke toe ki he ta’u ki he toko 90. ‘Oku mahino mai leva ai ‘oku a’u atu ‘a e fekau ko ē ‘oku ‘ikai ke ngata pē akó ‘i he’etau *traditional* ‘alu pē ko ē he *high school* mo e me’á ka ‘o kapau ‘oku ke toe fie ako pe ko e hā pē ha’o me’a ‘e fai ‘e lava pē ke ke toe foki mai. Pea na’e ‘uhinga pehē hono fakakau ia ‘a ia ‘oku kau pe ia ‘i he *budget* ko eni na’e ‘omai ki Falé 'Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e lipooti ko eni *annual report* ‘a e potungāue. Mālō Sea.

Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ko e toe fakakakato atu pē ‘a e me’a ko eni na’e tokanga ko ē ki ai ko ē Fakafongga Fika 1 'Eiki Sea. ‘Oku fai ‘a e fakamālō lahi ke ‘uhí ke tokoni’i ko ē he Pule’angá ki hono fakapa’anga ‘a e potungāue koe’uhí ke hikihiki ‘ene faifatongiá ki hono tau’i ‘o e faito’o konatapu. Mālō Sea.

Tokanga ke fakakau atu ola he ngāue ki he faito’o konatapu ‘o fakapipiki he Lipooti

Siaosi Pohiva: Mālō Sea fakamolemole pē ka u toe ki’i muimui atu pē hē. ‘Oku ‘uhinga pē ‘eku hoha’á Sea ‘e mahu’inga mālie ki he ‘Ene ‘Afió he ‘oku taha ia e ngaahi me’a ko ē na’e hoha’a ki aí. Pea kapau te tau hanga ‘o toe fakahā atu ha ola he ‘oku ‘osi ‘i ai e ngaahi lao na’e ‘osi ‘i ai. Ko u tui au ‘oku ma’u ngofua pē ia ko e ni’ihi eni kuo ma’u pea kuo tautea’i. Ko e ki’i fakamatala pē faka’asi hē pe ‘e toki *attach* atu ia ko ha ki’i lipooti makehe pe ia mei he ngaahi potungāue. Ka ‘oku, ko e anga pē fakakaukau ‘a e motu’a ni Sea ke mahu’inga mālie. ‘Oku kau e fakatātā ko ē he fakatātā lelei ‘a eni ‘oku ‘omai he Potungāue Akó. Ko e ola ia ‘oku ‘ikai ke ngata pē he fa’u e laó ka ‘oku, ‘oku ngāue. Mālō Sea.

Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku toe ‘i ai ha me’a ki he’etau lipootí. Ha’apai 12.

Tokanga ke faka’asi he tali ngaahi me’a na’e ta’efiemalie ki ai Tu’i

Mo’ale Finau: Sea fakatapu atu ki he Feitu’u na. Mālō e fua hotau fatongiá. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia e fonuá pehē ki he kau Minisitā, Hou’eiki Nōpele kae pehē kau Fakafongga e Kakaí. Sea ‘oku tau a’u mai eni ki he tu’unga ko ení, tu’unga mahu’inga eni 'Eiki Sea koe’uhí ko e tali eni ‘oku ‘oatu mei he Fale ni fekau’aki pea mo e ta’efiemālie fakatatau ki he Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afió 'Eiki Sea. Tui ‘a e motu’á ni ko e hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafongga Fika 1 ‘e mahu’inga pē ia ke ‘oatu e olá kapau ‘e, tau pehē kapau ko ha me’a pe ia na’e ‘ikai ke totonu ke ‘oatu. Ka ko e taimi ko ē ‘e tānaki atu ai 'Eiki Sea ko u tui ‘e toe, ‘e toe tānaki pe ia ki he fakalahi ia mo e falala’anga ‘o ‘etau lipootí.

Sea ‘oku ou taki mu’a ‘etau tokanga ki he ngaahi ta’efiemālie ‘a ‘Ene ‘Afió. ...

<002>

Taimi: 1520-1525

Mo’ale Finau: Ko e ako, ko e mo’ui kau ki ai pea mo e fika 4 atu mo e faito’o konatapu ‘Eiki Sea, tu’unga faka’ikonomika. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ‘o fakatatau ki he’etau fononga mai ‘i he hili ‘a e Tō Folofola ‘oku ‘i ai ‘a e ola lelei ‘i he ngaahi sekitoa ‘a e Pule’anga, pea ‘oku hā pē ia hangē ko e ako, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i me’a ‘Eiki Sea, ‘oku ou fie ‘oatu pē na’a lelei pē ke tānaki atu ‘Eiki Sea, pehē ke toki fai mai ha tali ‘a e Pule’anga, kapau te mou me’a hifo ‘Eiki Sea ki he peesi 2 ‘o e tohi ko eni ‘o e Tō Folofola, ‘oku hā ‘i he ngaahi, ‘i he Tō Folofola ‘Eiki

Sea ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ki he motu’a ni ‘oku totonu na’e totonu ke kau ‘i he lipooti ke tali ki he ‘Ene ‘Afio. Kapau te mou me’a hifo ‘Eiki Sea ki he peesi hono 2, ‘oku fakamatala ai ‘i he palakalafi hono 3, kuo fuoloa tokolahi ‘a e kau Fakafofonga ‘oku kau ai ‘a e ni’ihi ‘i he Fale ni ‘oku nau taumu’a ‘aki ‘a e fili ki he Fale ‘a e kaveinga ‘o e faitotonu.

‘Eiki Sea ‘oku fokotu’u mai he ‘Ene ‘Afio ‘a e fo’i lea ko e fuoloa, ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ko e ta’u pē ia ko eni, ngaahi ta’u lahi, tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku nofo pē ‘a ‘Ene ‘Afio ‘o ne hanga ‘o fakatotolo *pattern* he fononga mai ‘a e Fale Alea ‘o e fonua ko eni mei he ngaahi ta’u lahi. Kau ai mo e ngaahi fakakaukau ‘a e ngaahi tefito’i tui fakapolitikale mo e ngaahi me’a ‘oku ‘omi ki he fonua ‘Eiki Sea, ‘o ne fakatokanga’i ai ‘a e *common* pē ko e tuhu taha ‘a e fo’i lea ko e faitotonu ki hono ‘ohake.

Pea ne hanga leva ‘e he Tō Folofola ‘o *base* ‘a ‘Ene fiema’u mo e ta’efiemālie makatu’unga ‘i he me’a ko eni. Kapau ‘e hoko atu ‘Eiki Sea na’a ne Folofola ‘o pehē. **Ko e fē leva ‘a e ngaahi fakamatala fakata’u ‘a e kau Minisitā.** ‘A ia na’e hanga ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘Eiki Sea ‘o to’o mai ‘a e ngaahi tefito’i ngāue na’a ne fakatokanga’i ‘i he fo’i *pattern* ‘i he’etau fononga mai na’e ‘ikai ke *consistent*, ‘o ne ‘omai ai ‘a e fakamatala fakata’u ko e ‘eke ‘oku ‘i fē? Ko ‘eku tali ‘Eiki Sea, hā he lipooti ‘oku *consistent* ko eni ‘oku ‘omai he fakamatala a’u mai ki he ‘aho ni. Tau fakamālō ai ‘Eiki Sea, tali, ku o lava ‘o tali lelei ‘a e fo’i ta’efiemālie.

Ka u hoko atu ‘Eiki Sea ki he palakalafi hoko, ko e me’a pē ‘e 4 te u hanga ‘oatu pea kapau ‘e tali mai ‘e he Pule’anga pea te u, pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e, ‘oku fakafiemalie ia ki he motu’a ni. Hoko atu ‘eku, **ko e hā ‘oku to’o ai ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi faingamālie mei he sekitoa fakatupu koloa taautaha.** Ko e fehu’i mamafa eni ‘Eiki Sea, ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘oatu ‘e au ia ki he Pule’anga ko e hā ‘a e tali na’e fai ki he fo’i kongā ko ē, koe’uhi he ‘e hanga ‘e He’ene ‘Afio ‘o ‘eke ‘a ‘Ene *concern* ko ē ‘Eiki Sea.

Hoko atu **‘oku matu’aki mahu’inga ke mahino ko e ngāue ‘a e Pule’anga ke fakalele ‘a e Pule’anga kae ‘ikai ko e ngaahi pisinisi,** ‘e fiema’u ‘a e tali ia ki he fo’i *concern* ko ē ‘Eiki Sea. Hoko atu kuo tu’o lahi ‘a e feinga ke fakalelei ‘a e ngaahi ngāue ‘a ia ‘i he ngaahi fonua fakatemokalati, ko e fatongia ia ke fakahoko ‘e he ngaahi pisinisi.

Ko e ngaahi pisinisi ‘Eiki Sea ko hono fakalelei’i fai ia ‘e he ngaahi pisinisi, ‘oku ‘ikai ko ha fatongia ia ‘o e Pule’anga, fakatatau ki he *concern* na’e ‘omai ‘oku totonu ke ‘i ai ‘a e tali ia ki ai ‘Eiki Sea. Hoko atu ‘a e palakalafi hoko, **‘oku fiema’u pea fakatokanga’i lele ‘a e ngaahi Poate ‘a e Pule’anga koe’uhi ko e Poate ‘e ni’ihi ‘oku fakahoko ‘a hono fakalele faka’aho, ‘o e ngāue ‘e he kau mēmipa ‘o e Poate, ‘a ia ‘oku si’isi’i ‘enau taukei ‘i he mala’e ko ia.**

Sea, tā’oku nofo pē ‘a ‘Ene ‘Afio ‘o fakatokanga’i ‘Eiki Sea ‘a e lahi ‘a e kau ta’etaukei ‘i he ngaahi Poate ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku ne fehu’i mai he, ko e hā ho’omou me’a ‘oku fai ki he fo’i *concern* ko ē, totonu ke ‘i ai ha tali ‘Eiki Sea ‘i he lipooti ko eni ki he fo’i, ki he *concern* ko ia ‘Eiki Sea.

Pea ko hono faka’osi ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofonga. Ki’i miniti pē ‘e taha. Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale ‘Eiki. Sea ko ‘eku ki’i tokoni pē hangē ko e me’a ko ē ‘oku hoha’a ki ai ‘a e Fakafofonga, ko e fehu’i ia ko ia, ko e fehu’i ia ki he Pule’anga. Ko e tali ia ‘a e Palēmia mo e Pule’anga ke fakahoko ki he ‘Ene ‘Afio.

Ko e, 'oku ou tui au ki he fakahinohino 'oku 'omai 'Eiki Sea, nofo pē tautolu he tefito' i fatongia ko ē 'oku fai 'e he Fale, hā e me'a ko ē 'oku fai 'e he Fale, fatongia 'o e Fale. Hangē ko e talaatu ko e 'ū lao eni 'oku fai mo e ha fua. 'Oku ou tui ko e fehu' i fakapatonu ko ē mo e 'ū konga 'o e Tō Folofola, ko e tui 'a e motu'a ni fatongia ia 'o e 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga ke nau fai ha Tali Folofola ki ai. Mālō.

<005>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...Fokotu'u atu Sea.

Mo'ale Finau: Sea faka'apa'apa pē au ki he 'Eiki Minisitā pea 'oku ou faka'apa'apa 'aupito 'aupito ki he 'omai 'e ne fakakaukau. Sea tau foki mu'a ki he peesi 'uluaki ka u 'oatu mu'a 'Eiki Sea 'a e 'uhinga 'oku ou fakahoha'a pehē ai he Fale ni 'Eiki Sea 'i he 'aho faka'osi 'o 'etau Fale Alea. Peesi 'uluaki **'oku 'ikai fakafiemālie 'a e 'ikai ke fakahoko 'e he Fale ni ha ngāue.** 'Eiki Sea ko e Fale ni 'oku kakato heni 'Eiki Sea 'a e ngaahi tēpile Nōpele mo e Kakai mo e kau Minisitā 'Eiki Sea ko e ngata'anga pē eni e fakahoha'a e motu'a ni pea 'oku fakatauange pē mo e talamonū ki he Tali Folofola ko eni ke fiemālie lelei 'a 'Ene 'Afio he ko e fo'i fehu' i faka'osi 'Eiki Sea na'e 'omai he 'Ene 'Afio **ke 'oua 'e kau e Pule'anga he fakalele faka'aho e ngaahi pisinisi** sai pē mo e **ngaahi poate kae fakapapau'i 'oku taukei 'a e ni'ihī he ngaahi poate.** Sea ko e ngata'anga e 'a e fakahoha'a 'a e finemotu'a ni pea 'oku ou fakamālō atu he ngāue 'oku tau fakahoko fakatauange pē 'e ola lelei 'a e tohi ki he 'Ene 'Afio mālō Sea.

Lord Tu'ivakanō: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'u na fakamālō pē ki he Fakafofonga kapau ke fakatokanga'i 'a e Folofola 'a e Tama ko e 'uhinga kapau ko e 'uhinga ki he Fale Alea mahino 'a e me'a 'a e Pule'anga 'a ia te ke fakafehu'ia 'a e ngaahi me'a ko ia ka ko kita ko ē Fakafofonga ko e taimi ko ē te ke toki 'eke ai pea 'oku ngāue faitotonu'aki 'a e pa'anga 'oku tufa atu 'e he Fale Alea ke fai'aki e ngāue mo e anga ho'o fakahoko ho'o ngāue ki ho vāhenga fili he 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi lāunga ko ē pē 'o 'oatu e silini pea 'ikai ke mou *accountable* ki he me'a ko ia ke mou ō 'o sio tonu 'oku fai e ngāue ko ia. He ko e lipooti 'oku fa'a 'omai pea 'omai he 'atita 'oku 'ikai ke fakahoko e fatongia pea 'oku lahi mo e ngaahi me'a kehe tau tuku ki he me'a ko ē ki he Pule'anga ko e hā 'a e ngāue 'a e Pule'anga ke fai'aki e me'a ko ia ko kita ko ē Fakafofonga 'oku lahi e ngaahi me'a 'eke pē kia kita kae 'oua ke ha'u ke akonaki'i mai heni he 'oku 'ikai ke...he 'oku tau halaia kotoa pē mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou faka'apa'apa pē au ki he ...mo'oni 'aupito e Nōpele 'oku taau ke mau tokanga kimautolu ki homau ngaahi fatongia fakapa'anga mo e me'a kotoa pē 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke ta'efakatokanga'i 'Eiki Sea pea 'oku ou fakamālō pē au hono 'omai. Ko e poini 'oku 'oatu he motu'a ni 'Eiki Sea ke tau tali mu'a ko e Folofola e Tu'i 'i Fale Alea 'uhinga ia ki he fo'i tēpile 'e tolu ki he Fale ni. 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tui ko ha me'a 'oku maumau pea kapau 'oku tali 'e he Pule'anga 'a e ngaahi *concern* ko 'eni tau fakamālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kole pē mu'a ke u ki'i tokoni atu pē mu'a Fakafofonga. Ko 'eku ki'i tokoni pē Sea 'oku hā mei he Fale Alea 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'enau hanga 'o

mui'ia e Tō Folofola 'aki ia e fa'u e ngaahi Lao mai he Patiseti e ngaahi silini ke tokoni ki he taumu'a e Tō Folofola ko hono ola ko e Pule'anga ia te nau hanga 'o mui'ia 'a e ngāue 'a e Fale Alea fakatatau ki he Lao pea mo e pa'anga 'oku fakaivia'aki. Ko e me'a ia 'oku fai ai e fiefia ko ē he ta'u ni. Ko e hā e ola ko ē ko ē 'o e ngāue 'a e Pule'anga ko e ola ia 'a e ngāue na'e fai 'e he Fale Alea 'o fakatatau ki he me'a ko ē 'oku 'oatu ko eni Sea pea 'oku fai e pou pou ki he Fale Alea he koe'uhí na'a mou tali 'a e ngaahi pa'anga mo e ngaahi Lao ke fai'aki e fatongia pea 'oku ou tui 'oku 'osi 'i loto kotoa pē Sea mālō.

Eiki Sea: Nōpele 1 'o Ha'apai.

Tui 'osi fakakakato he 'uluaki tali tō folofola ngaahi me'a tokanga ki ai Ha'apai 12

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u ki'i pou pou atu pē ki he kaveinga ko eni 'oku 'ohake fakamālō 'aupito ki he Sea kae 'uma'ā e komiti ko eni hono ... mahino pē na'e talu e kamata mai ko eni ko ē mei he Tō Folofola e fakaava e to'u Fale Alea ko eni pea mo mahino mei he Tali Folofola ko eni na'e fakahoko 'e he Fale Alea pea na'e ngāue lahi 'aupito 'a e kau ngāue 'a e Feitu'u na Sea hono fakamā'opo'opo 'a e ngaahi ngāue kotoa pē mo toutou ngāue mo e Sea komiti 'o toki fakamā'opo'opo e ngaahi me'a ko eni mo to'o e ngaahi ngāue mei he ngaahi me'a kehekehe na'e fakahoko hangē ko e ngaahi Lao ngaahi Fakamatala Fakata'u mo e ngaahi me'a pē na'e 'ohake he Fale ni ngaahi ngāue 'a e ngaahi komiti ki he ngaahi 'isiū kehekehe na'e tātānaki ia 'o fakamā'opo'opo ko eni 'a ē 'oku fakahoko'aki e lipooti pea 'oku ou tui Sea...

<007>

Taimi: 1530-1535

Lord Tu'iha'angana : Ko u tui Sea ko e mo'oni pē ia ka ko u tui ko e hokohoko pē eni 'etau ngāue. Ko e me'a ko ia 'oku lave ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai 12, mo'oni ia he na'e ofongi e Fale Alea 'o Tonga he Tō Folofola Huufi 'o e To'u Fale Alea ko eni Sea. Pea na'e 'ohake ai tokanga 'Ene 'Afio ki he ngaahi me'a kehekehe 'a eni pē ko ē 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga.

Sea na'e feme'a'aki ki ai 'a e Fale Alea 'o Tonga, pea hangē pē ko ena 'oku ke mea'i, pea na'e ngāue e Komiti Tali Folofola ko ia ki he 'uluaki tali e Folofola. 'Uluaki tali e Tō Folofola ko ia Sea, pea ko e ngaahi me'a ko ena na'e 'ohake hangē ko e ngaahi, kapau 'oku tau toki to'o 'e he Pule'anga kitautolu kau Fakafofonga ko hotau ngaahi fatongia kehekehe, pea mo e ngaahi me'a ko ia na'e tokanga ki ai 'a e Folofola ne tau 'osi tali ia 'etautolu Sea. Pea ne tau fakalūkufua neongo tau fakalea pē ko e ngaahi tōnounou na'e tokanga mai ki ai 'Ene 'Afio pē mahalo ki he Pule'anga ko e hā mo e hā mo e hā pea mo e kau Fale Alea na'e 'i ai pē mo e ngaahi me'a na'e 'omai kia tautolu. Na'a tau tānaki fakalūkufua ia Sea 'osi tali, 'i he 'uluaki Tali Folofola ko ia 'oku 'asi atu pē 'i he lipooti ko eni.

Pea ko 'etau tali ki he ngaahi me'a na'e tokanga ki ai 'Ene 'Afio i he Tō Folofola ko ia, na'a tau fakalūkufua 'a e ngaahi tokanga ko ia, 'i he palakalafi 2 ia 'etau Tali Folofola. Na'a tau fai ai e fu'u loto 'apasia ke tali e koloa kuo tō mo e hā mo e fakamolemole mo e hā 'i he 'etau tōnounou ko ia na'e fakahoko. Ko 'etau tali ia ko ē ki he 'Ene 'Afio.

Pea ko e kongā hono 2 eni, ko 'etau tali ki he ngaahi me'a ko ē 'oku tau fai hotau fatongia ki Fale Alea ki he ngaahi kaveinga lalahi ko ia. 'A ia ko eni na'a tau fa'u 'a e ngaahi lao, tau fakapaasi e pa'anga pea 'oku ou tui 'oku tau tokanga kotoa ki ai. Ka 'oku ou tui ko e me'a ko

eni 'oku 'ohake, ko e ngaahi me'a ko ia na'e tokanga mai ki ai 'Ene 'Afio na'a tau 'osi fai, ko e kole fakamolemole fo'i palakalafi 2 ko ena 'etau 'uluaki Tali Folofola, ne tau kole fakamolemole kapau 'oku 'i ai ha'atau tōnounou 'a e ngaahi tafa'aki hono kātoa mo hono fatongia, pea ko u tui na'a tau takitaha ngāue mai na'e 'i ai pē 'etau ngāue ki ai 'i he'etau ngāue fakafo'ituitui 'i he Pule'anga, kau Fakafofonga Nōpele. Ko u tui ko 'etau ngāue ko eni he to'u Fale Alea ko eni na'a tau fai 'a e ngaahi me'a na'e 'i ai 'etau tokanga ki he ngaahi me'a na'e tokanga mai ki ai 'a e Folofola.

Ka ko e poini pē ia Sea me'a ko ia 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 12 'o Ha'apai ki he ngaahi me'a na'e tokanga mai ki ai e Folofola ne tau 'osi tali 'etautolu 'i he 'uluaki Tali Folofola, 'aki 'etau fai 'a e ngaahi kole fakamolemole ki he'etau ngaahi tōnounou.

Ko e konga hono 2 eni ka na'a tau 'osi tali ke lipooti 'a e ngaahi me'a fakahoko he Fale Alea 'a ia ko hotau fatongia ki he 'Ene 'Afio pea 'oku ou fakamālō atu ki he ngāue ko eni 'oku 'omai, mahino 'aupito hono tātānaki mai e ngaahi ngāue kuo fai, talu mei he fakaava 'o e to'u Fale Alea ko eni, pea ko eni kuo fakahā pea 'oku mahino 'aupito. Ko u tui ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a hangē ko e me'a 'a e Feitu'ú na kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a mahu'inga he lipooti ko eni 'a e Minisitā *Trade* ngaahi Va'a poupu lahi eni ki he Potungāue ni ki he langa faka'ekonōmika pea tānaki mai. Ka 'oku ou tui ko e lipooti ko ena Sea, mā'opo'opo 'aupito pea na'e fai e ngāue lahi ki ai ho'o kau ngāue kae 'uma'ā e Sea 'o e Komiti. Mālō Sea.

Mo'ale Finau : Sea ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpele Ha'apai, Sea kuo fiamālie e motu'a ni, ko e anga pē ongo 'Eiki Sea he fakaiuku 'etau ngāue ke tau sio pē ki ha ngaahi me'a 'oku tau fakakaukau 'e tokoni ki he ngāue. Fakamālō atu ki he Komiti mo e Pule'anga mālō e ngāue tau fakatu'otu'a atu pē ki ha kaha'u lelei 'Eiki Sea, ko u 'ofa atu ki he tapa kehekehe 'o e Fale ni. Fokotu'u atu 'Eiki Sea e lipooti ko eni, mālō.

Ngaahi palakalafi mo e konga he Tali Tō Folofola hā ai ngaahi hoha'a Ha'apai 12

'Eiki Sea : Ko ia Ha'apai 12 ko e tānaki atu pē ki he me'a ko ia 'oku ke tokanga ki ai, he palakalafi fika 8 ko eni e Tō Folofola fekau'aki pea mo e faitotonu ko eni 'a e kau Fakafofonga Fale Alea. 'Oku tali pē ia he konga Pule Lelei ko eni 'etau lipooti. 'A ia ko e ngaahi fakalelei na'a tau fakahoko 'o paasi ke tali 'e he Fale ni fekau'aki pea mo e Lao 'o e Fale Alea, ko e Fakalelei ki he Konisitūtone mo e ngaahi lao kehe pē. Ko 'etau ngāue ia ki he Pule Lelei. Ko e palakafi fika 9 mo e 10 fekau'aki pea mo e fakatupu koloa taautaha, ko e konga 6 – Tu'unga Faka'ekonōmika e fonua 'a ia 'o kapau 'e loto lelei e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fefakatau'aki, 'e tānaki mai mei he lipooti na'e toki paasi 'e he Fale Alea, ha ngaahi siteititika pē ko ha ngaahi lipooti 'e tokoni ki he konga 6 ko eni 'etau lipooti.

Ko e konga ko ia fika 11 mo e 12 fekau'aki mo e ngaahi Poate ko eni he Pule'anga, na'a tau toki fakalelei'i pē Lao ko ē ki he Poate Pule'anga, he na'e 'ikai ke nau lipooti mai nautolu ki he Fale Alea, na'a nau lipooti nautolu ki he Pule'anga.

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Sea: ... he na'e 'ikai ke nau lipooti mai nautolu ki he Fale Alea na'a nau lipooti nautolu ki he Pule'anga ka na'a tau toki paasi pē eni e lao liliu ke lipooti mai e ngaahi poate ki he Fale

Alea ‘a ia ko u tui ko e tali ui ko ia ‘oku kau ia ki he’etau tali ko eni ki he me’a na’e tokanga ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he palakalafi fika 11 mo e 12 fekau’aki mo e ngaahi Poate e Pule’anga.

Mo’ale Finau: Mālō Sea fokotu’u atu.

Siaosi Pohiva: Sea.

’Eiki Sea: Tongatapu 1.

Tokanga ke faka’asi tohi tangi he lipooti koe’uhi ko e mahu’inga ola fengaue’aki mo e kakai

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Mālō ngali ‘oku mā’opo’opo e me’a kotoa ia ko e me’a pē eni ‘oku manatu’i ‘Eiki Sea ‘uhī na’e ‘i ai e ki’i me’a na’e ki’i ‘asi hake ē fekau’aki mo e ngaahi Tohi Tangi ‘omai ki he Fale Alea.

Sea na’e ‘i ai e ngaahi Tohi Tangi na’e kau e motu’a ni hono ‘omai pea koe’uhí ko e mahu’inga e ola fekau’aki ia mo e kakai ‘o e fonuá me’apango ‘oku hanga ‘e he fanga ki’i me’a fakatekinikale ‘o fakangata kae ‘ikai ke a’u mai e Tohi Tangi ko ia mo hono kakano ki he Fale Alea.

Pea koe’uhí ko e kongā ko ena fekau’aki mo e Pule Lelei ‘e Sea pē ‘e lava ke fakahā atu ai ha ngaahi me’a fekau’aki mo e hangē ko ení na’e fai e hoha’a ki he’etau kāinga ko eni ‘oku kei ‘efihia ‘i Fisí hūfanga he fakatapu ko u tui pē ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai ‘a e Pule’anga ka ko e ngaahi ola mahu’inga ia ke ‘asi atu he ko e ngāue ia mo e fatongia ‘o e Fale Alea.

‘E, na’e ai e ki’i me’a na’e ‘asi ia fekau’aki mo e Tohi Tangi ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e kakano ‘o e tohi ko ē kakano ‘o e lipooti pē ko e kongā ‘a e fo’i, mālō Sea.

’Eiki Sea: Ko ia ko eni ‘oku ‘asi heni na’e fakakakato e ngāue ki he Tohi Tangi ‘e valu.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea ka ko u tui ‘oku ‘ikai ke ‘asi e kakano e ‘ū Tohi Tangi heni ko e meimei ko e ‘ū fakakakato ko ena ‘oku ‘uhinga pē ia ki he ngaahi fo’i *process* ko ē ke fou mai ai ki loto Fale Alea. Mālō.

’Eiki Sea: Ko ia ko u tui kapau te tau faka’asi e Tohi Tangi ‘e fiema’u ke faka’asi mo e ngaahi lao ko ē na’a tau talí ko e, ko e ola pē ngāue, me’a na’e lava mo e me’a na’e ta’elava ka ko u tui ko ‘ene fakafofonga’i ko ē he kupu ko eni ‘a e ngaahi Tohi Tangi ko ē na’e fakahū mai ‘oku ‘asi pē ia he Miniti e Falé.

Hou’eiki ko ‘ene kakato ia ‘etau lipooti hono ua ki he Tō Folofola pea mo e Lipooti Fika 2/2021 mei he Komiti Fale Alea ki he Tali Tō Folofola, te u kole atu ki he Kalake ke tau pāloti.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 2/2021 Komiti Tali Folofola & tohi mo e kakano e Lipooti

Ko ia ‘oku loto ke tali Lipooti Fika 2/2021 Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Tali Tō Folofola fakataha pea mo e tohi pea mo e kakano e ngaahi lipooti ko ē ‘oku mahino pē mahalo ‘e fiema’u ke kei fakalelei’i e fōtunga ‘etau lipooti kātaki ‘o fakahā mai ho nima kapau ‘oku ke loto ki ai.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, Nōpele Tu'i'afitu. Loto kotoa e Hou'eiki toko hongofulu mā valu (18).

Toloi Fanongonongo Fale Alea

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki ko 'ene ngata ia 'etau 'asenita ki he 'aho ni, te u toloi fanongonongo e Falé Hou'eiki fakamanatu atu 'oku tau failotu 'i he 5:00 'aefiafi pea mo e me'afaka'eiki ko eni e Fakafofonga Mālōlō 'a Tongatapu 7, kole atu Hou'eiki ko kimoutolu 'oku faingamālie mou me'a mai ki ai. Toloi fanongonongo mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>